

Οι Κυκλάδες και ο Κυκλαδικός Πολιτισμός

Εισαγωγή.....	2
Κυκλάδες-Γεωλογία και περιβάλλον.....	2
Πρωτοκυκλαδικός πολιτισμός.....	3
Το νεολιθικό παρελθόν στις Κυκλάδες.....	4
Άνθρωπος ή βιολί;.....	4
Η ανθρώπινη μορφή στην Κυκλαδική Τέχνη.....	5
Η Πρωτοκυκλαδική I περίοδος	5
Η ακμή των Κυκλάδων	6
Θαλάσσιες επικοινωνίες και εμπόριο.....	6
Τα ειδώλια.....	7
Τέλος εποχής – Πρωτοκυκλαδική III.....	13
Το αίνιγμα της Κέρου.....	13
Αρχαιολογικές έρευνες στην Κέρο	13
Γιατί ήταν σπασμένα τα ειδώλια της Κέρου;.....	14
Ένα προϊστορικό ιερό;.....	14

Εισαγωγή

Στα νησιά του κεντρικού Αιγαίου άνθισε, κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού (την 3η χιλιετία π.Χ.), ο Κυκλαδικός Πολιτισμός.

Οι Κυκλάδες είναι ένα σύμπλεγμα πολλών νησιών στο νότιο τμήμα του Αιγαίου Πελάγους, που περιλαμβάνουν περίπου 35 μεγάλα νησιά και δεκάδες μικρές νησίδες στο κεντρικό και νότιο τμήμα του Αιγαίου πελάγους.

Οι μικρές αποστάσεις μεταξύ τους και από τις γύρω ακτές ευνόησαν από νωρίς τη ναυσιπλοΐα. Οι Κυκλάδες κατοικήθηκαν ήδη από τη Νεολιθική περίοδο, άκμασαν όμως από την 3^η χιλιετία π.Χ., όταν αποτέλεσαν το κέντρο του Πρωτοκυκλαδικού Πολιτισμού.

Ενδιαφέροντα στοιχεία:

- Συνολική έκταση 2570 χλμ²
- Μεγαλύτερο νησί Νάξος, 430 χλμ²
- Υψηλότερο σημείο Νάξος, 1004 μ.
- Μέση ετήσια θερμοκρασία 16,5-19,5 °C
- Υψος ετήσιων βροχοπτώσεων 350-800 χιλ.

Το μεγαλύτερο νησί είναι η Νάξος. Η ονομασία Κυκλάδες είναι αρχαία και παραδίδεται από τον Ηρόδοτο, τον Θουκυδίδη και πολλές άλλες πηγές. Σύμφωνα με τον Στράβωνα (Γεωγραφικά 10.5), έτσι ονομάζονταν τα νησιά Κέα, Κύθνος, Σέριφος, Μήλος, Σίφνος, Κίμωλος, Πάρος, Νάξος, Σύρος, Μύκονος, Τήνος και Άνδρος, που σχημάτιζαν κύκλο γύρω από το ιερό νησί της Δήλου. Η Θήρα, η Ίος, η Σίκινος, η Φολέγανδρος, η Αμοργός, η Ανάφη, μαζί με κάποια νησιά των σημερινών Δωδεκανήσων, εντάσσονταν συνήθως στις νότιες Σποράδες. Οι μαρτυρίες αυτές, βέβαια, χρονολογούνται από την κλασική περίοδο και εξής. Για τον λόγο αυτό, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε εάν οι Κυκλαδίτες της 3ης χιλιετίας π.Χ. – που δεν άφησαν γραπτά τεκμήρια – χρησιμοποιούσαν τις ίδιες ή παρόμοιες ονομασίες για τα νησιά τους.

Κυκλάδες-Γεωλογία και περιβάλλον

Πώς γεννήθηκαν οι Κυκλάδες;

Πριν από πολλά εκατομμύρια χρόνια, οι Κυκλάδες ήταν οι κορυφές της Αιγηίδας, μιας συμπαγούς ξηράς που κάλυπτε τον ελληνικό χώρο αλλά σταδιακά καταβυθίστηκε και κατακερματίστηκε λόγω σεισμικής και ηφαιστειακής δραστηριότητας. Οι Κυκλάδες αποκόπηκαν από την ηπειρωτική Ελλάδα πριν από 2 εκατομμύρια χρόνια και συνέχισαν να εξελίσσονται γεωλογικά λαμβάνοντας τη σημερινή του μορφή πριν από περίπου 10.000 χρόνια.

Γεωλογία

Λόγω της γεωλογικής ιστορίας τους, οι Κυκλάδες διαθέτουν σημαντικό ορυκτό πλούτο. Τα ανατολικότερα νησιά διαθέτουν ποικιλία κρυσταλλικών πετρωμάτων (μάρμαρο, σχιστόλιθο, γνεύσιο κ.ά.). Τα δυτικότερα διαθέτουν μεταλλοφόρα κοιτάσματα. Τα νοτιότερα ανήκουν στο ηφαιστειακό τόξο του νοτίου Αιγαίου κι έχουν ηφαιστειακά πετρώματα. Οι προϊστορικοί κάτοικοι των Κυκλάδων εκμεταλλεύθηκαν την πλειονότητα αυτών των ορυκτών και των πετρωμάτων.

Περιβάλλον και κλίμα

Τα νησιά των Κυκλάδων είναι βραχώδη με απόκρυμνες ακτές και κλειστούς όρμους. Διαθέτουν λίγες εκτάσεις για εκτεταμένη καλλιέργεια ή κτηνοτροφία. Το κλίμα είναι ξηρό, με πολλές περιόδους ηλιοφάνειας, λιγοστές βροχοπτώσεις και δυνατούς ανέμους. Η άγρια χλωρίδα και πανίδα είναι περιορισμένη.

Οι κάτοικοι των προϊστορικών Κυκλάδων καλλιεργούσαν την ελιά, το αμπέλι, τη συκιά, την αμυγδαλιά, το κριθάρι, τη φακή, το μπιζέλι, τη φάβα κ.ά. Βασικά είδη κτηνοτροφίας ήταν τα αιγοπρόβατα, οι χοίροι και λιγότερο τα βοοειδή. Τη διατροφή συμπλήρωναν το κυνήγι μικρών ζώων και αποδημητικών πτηνών και η κατανάλωση ψαριών και θαλασσινών.

Πρωτοκυκλαδικός πολιτισμός

Ο Πρωτοκυκλαδικός πολιτισμός καλύπτει την περίοδο 3200-2000 π.Χ. Η περίοδος είναι γνωστή και ως Πρώιμη Εποχή του Χαλκού καθώς τότε άρχισε η συστηματική χρήση μετάλλων (κυρίως χαλκού) για την κατασκευή εργαλείων, όπλων και άλλων αντικειμένων. Την ίδια περίοδο αναπτύχθηκαν και άλλοι σημαντικοί πολιτισμοί, στην ηπειρωτική Ελλάδα (Πρωτοελλαδικός), την Κρήτη (Πρωτομινωικός) και το ανατολικό Αιγαίο. Καθώς δεν έχουν βρεθεί έως σήμερα γραπτά τεκμήρια της περιόδου, οι πληροφορίες που διαθέτουμε για τον Πρωτοκυκλαδικό πολιτισμό προέρχονται από ανασκαφές οικισμών και νεκροταφείων. Οι πιο χαρακτηριστικές δημιουργίες της περιόδου είναι τα μαρμάρινα ειδώλια και τα περίτεχνα μαρμάρινα σκεύη.

Η Πρωτοκυκλαδική περίοδος διαιρείται σε τρεις υποπεριόδους:

Πρωτοκυκλαδική I (3200-2700 π.Χ.),

Πρωτοκυκλαδική II (2700-2300 π.Χ.),

Πρωτοκυκλαδική III (2300-2000 π.Χ.).

Η περίοδος μεγαλύτερης ακμής των Κυκλάδων ήταν η Πρωτοκυκλαδική II.

Το νεολιθικό παρελθόν στις Κυκλάδες

Τα πρωιμότερα ίχνη ανθρώπινης παρουσίας στις Κυκλάδες χρονολογούνται στη 9η-8η χιλιετία π.Χ. και προέρχονται από την Κύθνο. Ωστόσο, εργαλεία από οψιανό της Μήλου έχουν βρεθεί στο σπήλαιο Φράγχθι της Αργολίδας σε στρώματα της 11ης χιλιετίας π.Χ. Φαίνεται, λοιπόν, ότι η εκμετάλλευση του συγκεκριμένου υλικού είχε ξεκινήσει από πολύ νωρίς, ενδεχομένως από περιστασιακούς επισκέπτες.

Τα νησιά άρχισαν να κατοικούνται συστηματικά στα τέλη της 6ης και την 5η χιλιετία π.Χ. Ο αρχαιότερος εκτεταμένος οικισμός έχει εντοπισθεί στη νησίδα Σάλιαγκος, μεταξύ Πάρου και Αντιπάρου. Άλλες νεολιθικές θέσεις έχουν εντοπιστεί στη Μύκονο, τη Νάξο, τη Θήρα, την Κέα και την Άνδρο. Οι νεολιθικές οικίες ήταν λιθόκτιστες. Σε ορισμένες περιπτώσεις ο οικισμός προστατευόταν από οχυρωματικό περίβολο. Οι κάτοικοι ζούσαν από την καλλιέργεια σιτηρών και όσπριων, την εκτροφή αιγοπροβάτων και βοοειδών, τη συλλογή άγριων καρπών, το κυνήγι και την αλιεία. Υπάρχουν επίσης υπολείμματα πρώιμων μεταλλουργικών δραστηριοτήτων.

Τα λιγοστά ειδώλια της περιόδου περιλαμβάνουν σχηματικούς και φυσιοκρατικούς τύπους, ορισμένοι εκ των οποίων φαίνεται να αποτελούν τους προγόνους των ειδωλίων της Πρωτοκυκλαδικής περιόδου.

Άνθρωπος ή βιολί;

Οι χαρακτηριστικότερες δημιουργίες της Πρωτοκυκλαδικής Ι περιόδου (3200-2700 π.Χ.) είναι τα 'βιολόσχημα' ειδώλια. Η ονομασία τους οφείλεται στο σχήμα, που θυμίζει βιολί, είναι όμως βέβαιο ότι αναπαριστούν γυναικείες μορφές, αφού κάποια από αυτά φέρουν εγχάρακτα ηβικά τρίγωνα, αυλακώσεις στην κοιλιά (που απαντούν και σε μεταγενέστερα ειδώλια και ίσως συμβόλιζαν κατάσταση εγκυμοσύνης ή λοχείας) ή ανάγλυφα στήθη.

Βιολόσχημα ειδώλια έχουν βρεθεί τόσο σε οικισμούς όσο και σε τάφους. Ορισμένα, μάλιστα, φέρουν ίχνη επιδιόρθωσης γεγονός που υποδηλώνει μακρά περίοδο χρήσης.

Την περίοδο αυτή, πάντως, κατασκευάζονταν και άλλοι τύποι σχηματικών ειδωλίων στις Κυκλάδες και σε άλλες περιοχές του Αιγαίου. Φαίνεται ότι η ακραία σχηματοποίηση της ανθρώπινης μορφής ανταποκρινόταν στη γενικότερη αισθητική της εποχής

Η ανθρώπινη μορφή στην Κυκλαδική Τέχνη

Τα μαρμάρινα ειδώλια αποτελούν τη σημαντικότερη έκφραση του πρωτοκυκλαδικού πολιτισμού. Αναπαριστούν κυρίως γυναικείες μορφές και σπανιότερα ανδρικές ή συμπλέγματα μορφών. Τα περισσότερα ειδώλια έχουν ύψος έως 60 εκ. ενώ τα μεγαλύτερα φθάνουν τα 150 εκ. (1.50 μ.). Κατά κανόνα έχουν μικρό πάχος και μόνο κάποια ανατομικά στοιχεία αποδίδονται ανάγλυφα (όπως η μύτη, το στήθος, οι βραχίονες), ή εγχάρακτα (ηβικό τρίγωνο). Σε κάποιες περιπτώσεις υπάρχει ζωγραφική διακόσμηση (π.χ. στα μάτια). Τα πρωιμότερα ειδώλια, της Πρωτοκυκλαδικής Ι (3200-2700) ήταν αφαιρετικά και είχαν σχήμα που θυμίζει βιολί (βιολόσχημα). Σύντομα, οι γλύπτες ανέπτυξαν πιο φυσιοκρατικές τάσεις (τύποι Λούρου, Πλαστήρα και Προκανονικός).

Στις αρχές της Πρωτοκυκλαδικής ΙΙ (περ. 2700 π.Χ.) καθιερώθηκε ένας ομοιογενής τρόπος απεικόνισης που απέδιδε τη γυναικεία μορφή όρθια με τους βραχίονες διπλωμένους κάτω από το στήθος. Ο τύπος αυτός αποκαλείται 'κανονικός' επειδή κυριάρχησε για σχεδόν τέσσερις αιώνες στις Κυκλάδες κι έχει διαφορετικές παραλλαγές (Καψάλων, Σπεδού, Δωκαθισμάτων κ.ά.). Στην ίδια περίοδο ανήκουν τα λιγοστά συμπλέγματα που έχουν βρεθεί, καθώς και μικρός αριθμός ανδρικών ειδωλίων.

Μετά την Πρωτοκυκλαδική ΙΙΙ (2300 π.Χ.) οι γλύπτες επέστρεψαν σε σχηματικές αποδόσεις, ενώ προς το τέλος της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ. η κυκλαδική γλυπτική παρήκμασε.

Η Πρωτοκυκλαδική Ι περίοδος

Η περίοδος καλύπτει τα χρόνια 3200-2700 π.Χ. Είναι κυρίως γνωστή από νεκροταφεία, αφού ελάχιστοι οικισμοί έχουν εντοπιστεί. Οι τάφοι ήταν ατομικοί και οργανώνονταν σε μικρές συστάδες (10-15 τάφων το πολύ), που ενδεχομένως αντιστοιχούσαν σε εκτεταμένες οικογένειες ή γένη. Συχνά κοντά στους τάφους υπήρχε υπαίθριος χώρος για τελετουργίες.

Από τα κτερίσματα των νεκρών μαθαίνουμε για την τέχνη και την τεχνολογία της εποχής. Εκτός από ειδώλια, στους τάφους έχουν βρεθεί λίθινες χάντρες, πήλινα κυλινδρικά σκεύη για την αποθήκευση μικρών αντικειμένων, καθώς και λίθινα αγγεία, όπως μαρμάρινες «καντήλες», φιάλες κ.ά.

Από τον αριθμό των κτερισμάτων μπορούμε να διακρίνουμε πλούσιους και φτωχούς τάφους. Τα μαρμάρινα ειδώλια και αγγεία απαντούν μόνον σε πλούσιους τάφους. Τα παιδιά, από την άλλη, φαίνεται ότι θάπτονταν ακτέριστα.

Η ακμή των Κυκλάδων

Η Πρωτοκυκλαδική II περίοδος (2700-2300 π.Χ.) αποτελεί την φάση μεγαλύτερης ακμής του πρωτοκυκλαδικού πολιτισμού. Οι οικισμοί πυκνώνουν, αντανakλώντας σημαντική αύξηση του πληθυσμού. Οι μεγαλύτεροι από αυτούς κτίζονται σε μικρές χερσονήσους ή παραθαλάσσιους λόφους. Οι κάτοικοί τους ασχολούνται κυρίως με τη γεωργία, υπάρχουν όμως και ναυτικοί, έμποροι, τεχνίτες κτλ. Ο σημαντικότερος γνωστός οικισμός της περιόδου είναι ο Σκάρκος της Ιου, έκτασης περίπου 11 στρεμμάτων, ο οποίος διαθέτει πολεοδομικό σύστημα με δρόμους, μονώροφα και διώροφα σπίτια, αγωγούς απορροής των υδάτων, κ.ά.

Τα νεκροταφεία επεκτείνονται σημαντικά και γίνονται κοινοτικά. Στη Χαλανδριανή της Σύρου, για παράδειγμα, έχουν βρεθεί πάνω από 600 τάφοι που κατά κανόνα φιλοξενούσαν περισσότερους από έναν νεκρό. Η αλλαγή αυτή ίσως υποδηλώνει αυξημένο ενδιαφέρον για τους προγόνους και τη συλλογική μνήμη της κάθε οικογένειας.

Η μεταλλουργία αναπτύσσεται σημαντικά επηρεάζοντας κάθε τομέα της οικονομίας. Την ίδια περίοδο η μαρμαροτεχνία γνωρίζει τεράστια άνθιση: οι γλύπτες των Κυκλάδων παράγουν περίτεχνα μαρμάρινα σκεύη, καθώς και πολυάριθμα ειδώλια του λεγόμενου 'κανονικού' τύπου (όρθιες γυναικείες μορφές με τα χέρια διπλωμένα κάτω από το στήθος). Προς το τέλος της Πρωτοκυκλαδικής II (2400-2300 π.Χ.) παρατηρούνται σημαντικές αλλαγές: νέοι οικισμοί ιδρύονται σε δυσπρόσιτες περιοχές, προστατευμένοι με ισχυρές οχυρώσεις, ενώ καινούργια πολιτισμικά στοιχεία κάνουν την εμφάνισή τους στην κεραμική και τη μεταλλοτεχνία. Το στοιχείο αυτό φαίνεται ότι αντανakλούν μια περίοδο αναταραχών και πληθυσμιακών μετακινήσεων στο Αιγαίο.

Θαλάσσιες επικοινωνίες και εμπόριο

Κυκλαδικά πλοία

Στις Κυκλάδες έχουν βρεθεί μερικές από τις πρωιμότερες απεικονίσεις πλοίων στον κόσμο. Απαντούν ως εγχαράξεις πάνω σε αγγεία, ως βραχογραφίες και ως τρισδιάστατα ομοιώματα. Αναπαριστούν κωπήλατα πλοία με χαμηλή πλώρη και ανυψωμένη πρύμη (την εποχή εκείνη δεν χρησιμοποιούνταν ακόμη ιστία). Σύμφωνα με υπολογισμούς και πειράματα, τα κυκλαδικά πλοία θα πρέπει να είχαν τα εξής χαρακτηριστικά:

Μήκος: 15-20 μ.

Βάρος: 1,5-2,3 τόνοι

Αριθμός κωπηλατών: 20-25

Μέγιστη ταχύτητα: 10 χλμ./ώρα

Μέση ημερήσια πλεύση: 40-50 χλμ.

Ναυσιπλοΐα

Λόγω των μικρών αποστάσεων, ένα κυκλαδικό πλοiάριο μπορούσε να ταξιδέψει από ένα νησί σε άλλο μέσα σε μια ημέρα. Μακρινότεροι προορισμοί (π.χ. Αττική, Κρήτη) απαιτούσαν πολυήμερα ταξίδια με ενδιάμεσους σταθμούς, ίσως δε και νυχτερινές πλεύσεις.

Εμπόριο και ανταλλαγές ιδεών

Τα πρωτοκυκλαδικά πλοiάρια είχαν λίγο χώρο για μεταφορά αγαθών, γι' αυτό και το εμπόριο ήταν ακόμη μικρής κλίμακας. Ωστόσο, η ναυσιπλοΐα άνοιξε τον δρόμο για επαφές με άλλες περιοχές, μετακινήσεις ανθρώπων και ανταλλαγές ιδεών, τεχνολογίας και καλλιτεχνικών τάσεων. Εισηγμένα κυκλαδικά ειδώλια και αγγεία, εργαλεία οψιανού, κεραμικά σκεύη και άλλα αντικείμενα έχουν βρεθεί σε διάφορες περιοχές της ηπειρωτικής Ελλάδας, της Κρήτης και της Μικράς Ασίας. Υπάρχουν, ωστόσο, και τοπικοί τύποι ειδωλίων, που απλώς παρουσιάζουν ομοιότητες με τα κυκλαδικά. Οι τύποι αυτοί αντανακλούν τον αυξανόμενο βαθμό αλληλεπιδράσεων στο Αιγαίο της 4ης και 3ης χιλιετίας π.Χ.

Τα ειδώλια

Είχαν χρώμα τα ειδώλια;

Παρά τη φαινομενική λευκότητά τους, τα μαρμάρινα κυκλαδικά ειδώλια συχνά ήταν διακοσμημένα με έντονα χρώματα. Υπολείμματα χρωστικών ουσιών διατηρούνται σε λίγες περιπτώσεις. Πιο συχνά η ύπαρξη χρώματος διαπιστώνεται από την παρουσία πιο ανοιχτόχρωμων και λείων τμημάτων της επιδερμίδας, τα οποία δίνουν την εντύπωση ανάγλυφου. Τα συγκεκριμένα σημεία φαίνεται πως ήταν καλυμμένα με χρωστικές ουσίες, οι οποίες τα προστάτευσαν από τη διάβρωση που υπέστη η υπόλοιπη επιφάνεια του μαρμάρου.

Τα χρώματα χρησίμευαν για να αποδώσουν:

- ανατομικά στοιχεία (μάτια, φρύδια, μαλλιά, κ.ά.)
- κοσμήματα (π.χ. περιδέραια, βραχιόλια, διαδήματα)
- αφαιρετικά μοτίβα στο πρόσωπο και το σώμα, που ίσως αναπαριστούν χρωματική διακόσμηση ή δερματοστιξία.

Γιατί διακοσμούσαν τα ειδώλια;

Κάποιοι ερευνητές θεωρούν ότι η χρωματική διακόσμηση των ειδωλίων συνδεόταν με τη χρήση τους σε ταφικές τελετουργίες. Άλλοι πιστεύουν ότι απηχούν τρόπους κόσμησης ατόμων κύρους (π.χ. εμπόρων, ναυτικών) και τα συνδέουν με συμβολισμούς κοινωνικής διάκρισης. Τέλος, κάποιοι υποστηρίζουν ότι αποτελούν ευρύτερα σύμβολα συλλογικών ταυτοτήτων.

Το χρώμα στην κυκλαδική τέχνη

Οι Κυκλαδίτες χρησιμοποιούσαν εκτενώς το χρώμα στις δημιουργίες τους. Αρκετές μαρμάρινες φιάλες έχουν την εσωτερική επιφάνειά τους καλυμμένη με ερυθρό χρώμα, ενώ κάποια αγγεία φέρουν διακόσμηση και στην εξωτερική επιφάνεια. Κυανές χρωστικές ουσίες εντοπίζονται στον πυθμένα βαθύτερων σκευών και στο εσωτερικό μικροσκοπικών αρύβαλλων, οι οποίοι ίσως χρησίμευαν ως σκεύη καλλωπισμού. Υπολείμματα διατηρούνται επίσης πάνω σε τριβεία και τριπτήρες, που ίσως χρησίμευαν για την κονιορτοποίηση και επεξεργασία του χρώματος, όπως και σε οστέινους σωλήνες, που πιθανότατα χρησίμευαν ως χρωματοθήκες. Οι χρωστικές ουσίες της περιόδου ήταν ορυκτής προέλευσης και προέρχονταν:

- το κόκκινο από οξειδία του σιδήρου (αιματίτη), ερυθρή ώχρα ή κιννάβαρι (θειούχο υδράργυρο)
- το γαλάζιο από αζουρίτη (ανθρακικό χαλκό)
- το πράσινο από μαλαχίτη ή υδροξείδιο του αζουρίτη

Το μαύρο συναντάται σπάνια και πιθανόν προέρχεται από οξείδωση άλλης χρωστικής ουσίας.

Σε τι χρησίμευαν;

Μέχρι στιγμής έχουν βρεθεί περίπου 2000 ακέραια ή θραυσμένα κυκλαδικά ειδώλια. Τα περισσότερα ειδώλια προέρχονται:

από τάφους

- ειδώλια απαντούν συνήθως σε λίγους πλούσιους τάφους κάθε νεκροταφείου
- ορισμένοι τάφοι περιείχαν πάνω από ένα ειδώλιο (τα περισσότερα ειδώλια που έχουν βρεθεί έως σήμερα σε έναν τάφο είναι 14)
- δεν είναι σαφές αν υπήρχε σύνδεση των ειδωλίων με ανδρικές ή γυναικείες ταφές

από οικισμούς

- στο Σκάρκο της Ίου έχουν βρεθεί αρκετά ειδώλια μέσα σε κτίρια του πρωτοκυκλαδικού οικισμού, ένα εκ των οποίων ίσως χρησίμευε ως εργαστηριακός χώρος
- σε άλλους οικισμούς (Φυλακωπή Μήλου, Ακρωτήρι Θήρας, Αγία Ειρήνη Κέας), κυκλαδικά ειδώλια έχουν βρεθεί κυρίως σε στρώματα μεταγενέστερων περιόδων.

από ειδικές τελετουργικές αποθέσεις

- στο νησάκι της Κέρου έχει βρεθεί εντυπωσιακός αριθμός θραυσμένων πρωτοκυκλαδικών ειδωλίων, χωρίς να έχει εντοπιστεί νεκροταφείο της περιόδου
- τα ειδώλια φαίνεται ότι αποτελούσαν δευτερογενείς τελετουργικές αποθέσεις και μάλλον είχαν μεταφερθεί θραυσμένα από άλλες περιοχές.

Φαίνεται, λοιπόν, ότι τα κυκλαδικά ειδώλια είχαν πολλαπλές λειτουργίες, ως αντικείμενα καθημερινής χρήσης, ως ταφικά κτερίσματα και ως τελετουργικά αντικείμενα.

Τι συμβόλιζαν;

Τα περισσότερα κυκλαδικά ειδώλια αποδίδουν γυμνές γυναικείες μορφές με διπλωμένους βραχίονες και τονισμένα ανατομικά στοιχεία που συνδέονται με τη γονιμότητα (στήθη, αιδοίο).

Το γεγονός αυτό έχει οδηγήσει αρκετούς μελετητές στο συμπέρασμα ότι αναπαριστούν γονιμικές θεότητες. Κάποιοι μάλιστα υποστηρίζουν ότι οι φουσκωμένες κοιλιές ορισμένων ειδωλίων και οι οριζόντιες αυλακώσεις στις κοιλιές άλλων συμβολίζουν κατάσταση εγκυμοσύνης ή λοχείας.

Άλλοι ερευνητές επισημαίνουν τη συχνή παρουσία τους σε τάφους και τα ερμηνεύουν ως συνοδούς του νεκρού, ψυχοπομπούς ή χθόνιες θεότητες, ενώ ορισμένοι πιστεύουν ότι αποδίδουν θνητές μορφές ή μυθολογικά όντα αποτροπαϊκού χαρακτήρα. Τέλος, κάποιοι θεωρούν ότι λόγω της σπανιότητάς τους τα ειδώλια θα πρέπει να αποτελούσαν σύμβολα κοινωνικού κύρους. Η απουσία γραπτών κειμένων της περιόδου καθιστά αδύνατη μια οριστική ερμηνεία.

Ωστόσο, το γεγονός ότι κυκλαδικά ειδώλια απαντούν σε ποικίλα περιβάλλοντα χρήσης (τάφους, οικισμούς, τελετουργικές αποθέσεις), ενώ συχνά φέρουν εξίτηλη χρωματική διακόσμηση, επιτρέπει την υπόθεση ότι η λειτουργία και ο συμβολισμός τους διέφερε αναλόγως με την περίπτωση.

Όπως και να έχει, η τυποποίηση των ειδωλίων και το γεγονός ότι η μορφή τους παρέμεινε अपαράλλακτη για σχεδόν τέσσερις αιώνες (2700-2300 π.Χ.) υποδηλώνουν έναν καλλιτεχνικό συντηρητισμό, που συνήθως συνδέεται με την απεικόνιση θρησκευτικών συμβόλων.

Η ανδρική μορφή στην κυκλαδική τέχνη

Η γυναικεία μορφή κυριαρχεί στην κυκλαδική γλυπτική (σε ποσοστό άνω του 90% των γνωστών ειδωλίων).

Ανδρικές μορφές αποδίδονται σπάνια, συνήθως ως μουσικοί (παίζοντας διάυλο ή ένα είδος εγχόρδου που θυμίζει άρπα), ως κυνηγοί ή πολεμιστές, ή σε στάση πρόποσης.

Υπάρχουν μόνον λίγα παραδείγματα του πρώιμου τύπου Πλαστηρά, τα οποία αναπαριστούν ανδρικές μορφές σε στάση παρόμοια με αυτή των γυναικείων.

Το «αρσενικούδι» του Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης είναι το μοναδικό γλυπτό του 'κανονικού' τύπου που αποδίδει ανδρική μορφή σε όρθια στάση με διπλωμένους βραχίονες. Πρόκειται για το μεγαλύτερο γνωστό ανδρικό ειδώλιο της περιόδου (το αρχικό ύψος υπολογίζεται σε 1 μ.) και για το μόνο όπου τα γεννητικά όργανα αποδίδονται με φυσιολογικό τρόπο. Λόγω μνημειακού μεγέθους, ορισμένοι ερευνητές πιστεύουν ότι αποδίδει θεότητα, ωστόσο η απουσία συγκριτικών παραδειγμάτων καθιστά επισφαλή κάθε ερμηνεία.

Πώς κατασκευάζονταν τα ειδώλια;

Πληροφορίες για την τεχνολογία κατασκευής μαρμάρινων ειδωλίων αντλούμε από τρεις πηγές: α) έναν εργαστηριακό χώρο στον Σκάρκο της Ιου, όπου βρέθηκαν ολοκληρωμένα και ημιτελή ειδώλια, εργαλεία από σμύριδα, οψιανό και ελαφρόπετρα και κομμάτια χρωστικών ουσιών, β) ίχνη εργαλείων στην επιφάνεια ημιτελών ειδωλίων, γ) πειραματικές ανακατασκευές ειδωλίων με παραδοσιακά εργαλεία και μεθόδους. Από τις έως τώρα μελέτες, προκύπτει ότι η κατασκευή μικρού μεγέθους ειδωλίων (έως 25 εκ.) απαιτούσε 20-30 ώρες εργασίας. Οι τεχνίτες επέλεγαν επίπεδα κομμάτια μαρμάρου, τα οποία κατεργάζονταν με απλά εργαλεία από σκληρούς λίθους, όπως η σμύριδα και ο οψιανός. Προς το παρόν, δεν υπάρχουν αντίστοιχα δεδομένα για την κατασκευή μεγαλύτερου μεγέθους ειδωλίων.

Τεχνική κατασκευής

Πειραματικές εφαρμογές δείχνουν ότι η κατασκευή ενός μικρού ειδωλίου γινόταν σε διαδοχικά στάδια:

1. χάραξη του σχήματος στην επιφάνεια του μαρμάρου
2. αφαίρεση του περιττού υλικού με αιχμηρά εργαλεία κρούσης από σμύριδα
3. τελική διαμόρφωση του ειδωλίου με λίθινα εργαλεία τριβής
4. δημιουργία εγχαράξεων με λεπίδες από σμύριδα ή οψιανό.

Εάν ήταν απαραίτητο, ακολουθούσε στίλβωση της επιφάνειας με κομμάτια σμύριδας ή ελαφρόπετρας. Μετά την ολοκλήρωση της κατασκευής, αρκετά ειδώλια δέχονταν χρωματική διακόσμηση.

Πώς κατασκευάζονταν τα λίθινα αγγεία;

Η κατασκευή λίθινων σκευών κατά την 3η χιλιετία π.Χ. απαιτούσε μεγάλο κόπο και μεθόδους που διαφέρουν από εκείνες μεταγενέστερων περιόδων.

Πολύτιμες πληροφορίες για την τεχνολογία της εποχής αποκομίζουμε από εργαστηριακούς χώρους, που έχουν βρεθεί στις Κυκλάδες (Σκάρκος Ίου) και αλλού (π.χ. Μικρά Ασία), από ίχνη εργαλείων στις επιφάνειές των αγγείων, από αιγυπτιακές απεικονίσεις της περιόδου και από σύγχρονα πειράματα ανακατασκευής.

Η τεχνική κατασκευής

Τα ανοικτά σκεύη φαίνεται ότι είχαν δύο βασικά στάδια κατεργασίας:

- I. αδρή λάξευση του σχήματος με αιχμηρά εργαλεία κρούσης,
- II. απόδοση του τελικού σχήματος και στίλβωση με λίθινα εργαλεία τριβής.

Τα κλειστά σκεύη απαιτούσαν πιο σύνθετες τεχνικές:

1. αδρή λάξευση του σχήματος με λίθινα εργαλεία κρούσης,
2. κοίλανση του εσωτερικού με τη βοήθεια χειροκίνητου τρυπανιού με κεφαλή από σκληρό λίθο (π.χ. σμύριδα),

3. απόδοση του τελικού σχήματος και στίλβωση με εργαλεία τριβής.
4. απόδοση εγχάρακτων λεπτομερειών και άνοιγμα οπών στις λαβές με αιχμηρά λίθινα ή ίσως και με μετάλλινα εργαλεία.

Η επανάσταση της μεταλλουργίας

Η ανάπτυξη της μεταλλουργίας ήταν η μεγαλύτερη 'επανάσταση' της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού. Η συστηματική χρήση του χαλκού για την κατασκευή εργαλείων και όπλων επηρέασε κάθε τομέα της ζωής, από την ξυλουργική έως τις τεχνικές του πολέμου. Ταυτόχρονα, η ανάγκη προμήθειας μετάλλων οδήγησε στην ανάπτυξη του εμπορίου.

Οι Κυκλάδες (και το γειτονικό Λαύριο στην Αττική) διέθεταν σημαντικές για την εποχή πηγές μετάλλων. Ενδείξεις μεταλλουργικών δραστηριοτήτων υπάρχουν ήδη από την 6η-5η χιλιετία π.Χ., τώρα όμως εντείνονται και αποκτούν συστηματικό χαρακτήρα. Στους οικισμούς της εποχής, ανευρίσκονται υπολείμματα από εστίες και μεταλλευτικές χοάνες, κομμάτια από μήτρες, σκωρίες κτλ.

Τα αντικείμενα από άλλα μέταλλα είναι λιγοστά: κοσμήματα και μικρά σκεύη από άργυρο, σύνδεσμοι επισκευής, ειδώλια και άλλα μικροαντικείμενα από μόλυβδο, καθώς και ελάχιστα δείγματα χρυσού.

Κυνηγοί ή πολεμιστές;

Προς το τέλος της Πρωτοκυκλαδικής II περιόδου (περ. 2300 π.Χ.) εμφανίζεται ένας νέος τύπος ανδρικού ειδώλιου με εγχειρίδιο στη ζώνη και τελαμώννα περασμένο από τον ώμο. Δεν είναι σαφές αν τα ειδώλια αυτά αναπαριστούν κυνηγούς ή πολεμιστές. Σε κάθε περίπτωση, όμως, αντανακλούν την αυξανόμενη σημασία των χάλκινων όπλων για τις κοινωνίες του Αιγαίου. Άλλωστε τη συγκεκριμένη περίοδο παρατηρούνται αναταραχές στο Αιγαίο, που ίσως συνδέονται με πληθυσμιακές μετακινήσεις ή με διαμάχες για τον έλεγχο πρώτων υλών και την πρόσβαση σε δίκτυα διακίνησης μετάλλων.

Συμπλέγματα μορφών

Τα συμπλέγματα μορφών είναι σπάνια και χρονολογούνται στις αρχές της Πρωτοκυκλαδικής II περιόδου (περ. 2700-2500 π.Χ.). Συνήθως αναπαράγουν σταθερούς τύπους, γεγονός που υποδηλώνει ότι δεν αποτελούσαν ελεύθερες δημιουργίες αλλά βασίζονταν σε γνωστά εικονογραφικά πρότυπα. Κάποια από αυτά φαίνεται να απεικονίζουν παιδιά: 'διπλά' ειδώλια με μικρή γυναικεία μορφή πάνω στο κεφάλι μεγαλύτερης, σύμπλεγμα δύο ανδρικών μορφών που κρατούν μικρή γυναικεία μορφή, και αποσπασματικό ειδώλιο μικρής μορφής που ίσως ανήκε σε σύμπλεγμα μητέρας και παιδιού. Άλλα συμπλέγματα αναπαριστούν γυναικείες μορφές στη συνήθη όρθια στάση ή ανακρατούμενες από τον ώμο. Αν και η απεικόνιση ενηλίκων με παιδιά μπορεί να φαντάζει οικεία στο σύγχρονο θεατή, είναι απίθανο ότι τα κυκλαδικά συμπλέγματα αναπαριστούσαν στιγμές της καθημερινότητας. Πιο λογική φαντάζει η υπόθεση ότι τέτοιου είδους τυποποιημένα ειδώλια έφεραν μυθολογικούς ή θρησκευτικούς

συμβολισμούς, για τους οποίους μόνον υποθέσεις μπορούν να γίνουν σήμερα.

Κυκλαδική και μοντέρνα τέχνη

Τον 19ο τα κυκλαδικά ειδώλια περιγράφονταν από αρχαιολόγους και ιστορικούς τέχνης ως 'άκομψα', 'πρωτόγονα' ή 'βαρβαρικά'.

Όμως από τις αρχές του 20ου αιώνα, η κυκλαδική τέχνη αποτέλεσε πηγή έμπνευσης για σημαντικούς γλύπτες του μοντερνισμού, όπως ο C. Brancusi, ο A. Modigliani, ο A. Archipenko, ο A. Giacometti, η B. Hepworth and ο H. Moore. Οι καλλιτέχνες αυτοί αναζήτησαν τις απαρχές της ανθρώπινης δημιουργικότητας σε αρχέγονες φόρμες και μορφές έκφρασης, γι' αυτό και έστρεψαν την προσοχή του στα έργα 'πρωτόγονων' πολιτισμών.

Τα κυκλαδικά ειδώλια, με τις ανέκφραστες κεφαλές και τα σώματα που αποδίδουν τη γυναικεία μορφή χωρίς κανένα στοιχείο ατομικότητας, θεωρήθηκαν αρχετυπικές δημιουργίες και επηρέασαν έντονα το έργο τους. Το ωοειδές σχήμα των κυκλαδικών κεφαλών αποτέλεσε αντικείμενο πραγμάτευσης και πειραματισμού, όπως και η αφαιρετική γεωμετρικότητα του σώματος.

Η συστηματική ενασχόληση των εκπροσώπων του μοντερνισμού με 'πρωτόγονα' έργα επηρέασε την αισθητική του δυτικού κόσμου. Στο εξής η προϊστορική τέχνη δεν θα αποτελούσε αντικείμενο περιφρόνησης αλλά θαυμασμού.

Κυκλαδικά αγάλματα

Τα περισσότερα κυκλαδικά ειδώλια δεν ξεπερνούν τα 60 εκ. Σε ύψος. Λίγα φθάνουν τα 80 εκ. και ελάχιστα το 1 μ. Το μνημειακού τύπου γλυπτό που εκτίθεται στο Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης είναι σπανιότατο δείγμα πρωτοκυκλαδικού 'αγάλματος'. Ένα ακόμη φυσικού μεγέθους 'άγαλμα' εκτίθεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, ενώ ορισμένες μεγάλες κεφαλές σε μουσεία και ιδιωτικές συλλογές ίσως ανήκαν σε αντίστοιχα μνημειώδη γλυπτά. Τα μεγάλα μεγέθους γλυπτά δεν παρουσιάζουν σημαντικές διαφορές από τα μικρότερα κυκλαδικά ειδώλια, εκτός από το γεγονός ότι ενίοτε φέρουν ανάγλυφα αυτιά. Κατά τα άλλα, έχουν παρόμοιες αναλογίες και τρόπο απόδοσης των ανατομικών λεπτομερειών, ενώ συχνά φέρουν χρωματική διακόσμηση.

Κυκλαδική μόδα;

Αρκετά κυκλαδικά ειδώλια έφεραν χρωματική διακόσμηση με την οποία αποδίδονταν χαρακτηριστικά του προσώπου, η κόμμωση και άλλα στοιχεία. Τα ίχνη αυτά διατηρούνται αμυδρά ή έχουν αφήσει απλώς ένα λείο αποτύπωμα στην επιφάνεια του μαρμάρου.

Αρκετά κυκλαδικά ειδώλια έφεραν περίτεχνη κόμμωση, που ξεκινούσε από το μέτωπο και συνέχιζε στο πλάι και στο πίσω μέρος της κεφαλής καταλήγοντας σε οφιοειδείς βοστρύχους. Ορισμένα ειδώλια, είχαν επίσης ζωγραφιστές στιγμές ή κάθετες γραμμές στις παρειές, που ενδεχομένως υποδηλώνουν τρόπους διακόσμησης του προσώπου. Τα

στοιχεία αυτά μας δίνουν μιαν εικόνα για τις αισθητικές προτιμήσεις των Κυκλαδιτών της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού.

Τέλος εποχής – Πρωτοκυκλαδική III

Η Πρωτοκυκλαδική III καλύπτει τους χρόνους 2300-2000 π.Χ. και χαρακτηρίζεται από σημαντικές αλλαγές. Αρχικά πολλές θέσεις εγκαταλείπονται, ορισμένες φορές με βίαιο τρόπο. Με τον καιρό, οι πληθυσμοί των νησιών συγκεντρώνονται σε παράλιους οικισμούς, που σταδιακά θα εξελιχθούν σε αξιόλογα εμπορικά λιμάνια. Η εξέλιξη αυτή ίσως έχει κάποια σχέση με την εμφάνιση πλοίων με ιστία, τα οποία χρειάζονταν διαφορετικού τύπου αγκυροβόλια. Την ίδια περίοδο, αρκετά νεκροταφεία παύουν να χρησιμοποιούνται και εμφανίζονται νέα ταφικά έθιμα, στοιχεία που επίσης υποδηλώνουν αλλαγές στον τρόπο κατοίκησης και στην οργάνωση των τοπικών κοινωνιών.

Στην κεραμική εμφανίζονται νέοι τύποι αγγείων και τρόποι διακόσμησης, που φαίνεται ότι έλκουν την καταγωγή τους από το βορειοανατολικό Αιγαίο. Στη γλυπτική, τα μαρμάρινα σκεύη μειώνονται δραστικά ενώ τα ειδώλια χάνουν την τυποποιημένη τους μορφή: κάποια συνεχίζουν να αποδίδουν γυναικείες μορφές αν και σε διαφορετικές στάσεις από αυτές του 'κανονικού' τύπου, όμως πιο συνήθη είναι πλέον τα σχηματικά ειδώλια. Σταδιακά, πάντως, η τέχνη παρακαμάζει και προς το τέλος της 3ης χιλιετίας π.Χ. η παραγωγή μαρμάρινων ειδωλίων σταματά.

Οι εκτεταμένες αλλαγές αυτής της περιόδου ενδέχεται να οφείλονται σε διάφορους παράγοντες: μετακινήσεις πληθυσμών, κλιματικές μεταβολές, κοινωνικές αναταραχές, τεχνολογικές εξελίξεις κ.ά. Όπως και να έχει, πάντως, σηματοδοτούν το τέλος μιας εποχής και την παρακμή ενός συμβολικού συστήματος που, μέσω των ειδωλίων, εξέφρασε τις πεποιθήσεις και τις αισθητικές αξίες των Κυκλαδιτών για αιώνες.

Το αίνιγμα της Κέρου

Η Κέρος είναι ένα ακατοίκητο σήμερα νησάκι μεταξύ Νάξου και Αμοργού. Σημαντικά κυκλαδικά γλυπτά είχαν βρεθεί εδώ τον 19ο αιώνα, χωρίς ωστόσο να είναι γνωστός ο ακριβής χώρος προέλευσής τους.

Αρχαιολογικές έρευνες στην Κέρο

Μεταξύ 1963 και 1987 έγιναν συστηματικές αρχαιολογικές έρευνες στη ληλητημένη περιοχή του Κάβου, οι οποίες έφεραν στο φως κι άλλα πρωτοκυκλαδικά ευρήματα χωρίς, πάντως, να εντοπίσουν κατάλοιπα

οικισμού ή νεκροταφείου. Αυτό ενίσχυσε την πιθανότητα ο «Θησαυρός» να προέρχεται από τη θέση Κάβος της Κέρου, ωστόσο η χρήση του παρέμενε αινιγματική.

Απαντήσεις στα ερωτήματα έδωσε η συγκριτική μελέτη των ειδωλίων του «Θησαυρού της Κέρου» και θραυσμάτων από τις συστηματικές ανασκαφές στη περιοχή του Κάβου. Η μελέτη απέδειξε ότι ορισμένα θραύσματα ενώνονται ή συνανήκουν, συνεπώς θα πρέπει να προέρχονται από την ίδια θέση.

Πρόσφατες έρευνες (2006-08) αποκάλυψαν και άλλη απόθεση θραυσμένων ειδωλίων και άλλων αντικειμένων της περιόδου περί τα 150 μ. νοτίως της λεηλατημένης περιοχής του Κάβου, καθώς και πρωτοκυκλαδική εγκατάσταση στη γειτονική νησίδα Δασκαλιό.

Γιατί ήταν σπασμένα τα ειδώλια της Κέρου;

Η φθορά στις τομές των ειδωλίων της Κέρου υποδηλώνει ότι οι θραύσεις είναι αρχαίες. Επίσης, τα περισσότερα ειδώλια είναι θραυσμένα σε σημεία μεγάλου πάχους (π.χ. τον κορμό), γεγονός που αποκλείει την περίπτωση ατυχήματος. Είναι, λοιπόν, πιθανόν ότι τα ειδώλια της Κέρου είχαν τεμαχιστεί σκοπίμως στην αρχαιότητα. Οι λόγοι του κατακερματισμού δεν είναι σαφείς. Ωστόσο, το έθιμο της θραύσης αντικειμένων στο πλαίσιο διαβατήριων, επιθανάτιων ή άλλων τελετουργιών απαντά σε αρκετούς πολιτισμούς. Το γεγονός, πάντως, ότι λίγα μόνον θραύσματα από τον Κάβο ενώνονται μεταξύ τους ίσως υποδηλώνει ότι πολλά ειδώλια μεταφέρονταν θραυσμένα στην Κέρο.

Ένα προϊστορικό ιερό;

Ακέραια κυκλαδικά ειδώλια είναι κυρίως γνωστά από τάφους. Στον Κάβο, ωστόσο, έχουν βρεθεί κυρίως θραυσμένα ειδώλια ενώ δεν έχει εντοπιστεί ακόμη νεκροταφείο. Αυτό ενδέχεται να υποδηλώνει ότι η θέση αποτελούσε χώρο τελετουργικής εναπόθεσης αντικειμένων μεγάλης συμβολικής σημασίας. Αν και οι συμβολισμοί μας διαφεύγουν, δεν αποκλείεται η Κέρος να αποτελούσε ένα είδος προϊστορικού ιερού.